

Bedankt voor het downloaden van dit artikel. De artikelen uit de (online)tijdschriften van Uitgeverij Boom zijn auteursrechtelijk beschermd. U kunt er natuurlijk uit citeren (voorzien van een bronvermelding) maar voor reproductie in welke vorm dan ook moet toestemming aan de uitgever worden gevraagd.

Boom

Behoudens de in of krachtens de Auteurswet van 1912 gestelde uitzonderingen mag niets uit deze uitgave worden verveelvoudigd, opgeslagen in een geautomatiseerd gegevensbestand, of openbaar gemaakt, in enige vorm of op enige wijze, hetzij elektronisch, mechanisch door fotokopieën, opnamen of enig andere manier, zonder voorafgaande schriftelijke toestemming van de uitgever.

Voor zover het maken van kopieën uit deze uitgave is toegestaan op grond van artikelen 16h t/m 16m Auteurswet 1912 jo. Besluit van 27 november 2002, Stb 575, dient men de daarvoor wettelijk verschuldigde vergoeding te voldoen aan de Stichting Reprorecht te Hoofddorp (postbus 3060, 2130 KB, www.reprorecht.nl) of contact op te nemen met de uitgever voor het treffen van een rechtstreekse regeling in de zin van art. 16l, vijfde lid, Auteurswet 1912.

Voor het overnemen van gedeelte(n) uit deze uitgave in bloemlezingen, readers en andere compilatiewerken (artikel 16, Auteurswet 1912) kan men zich wenden tot de Stichting PRO (Stichting Publicatie- en Reproductierechten, postbus 3060, 2130 KB Hoofddorp, www.cedar.nl/pro).

No part of this book may be reproduced in any way whatsoever without the written permission of the publisher.

info@boomamsterdam.nl
www.boomuitgeversamsterdam.nl

De intrapsychische samenleving

WOUTER GOMPERTS

Psychoanalytici spreken nogal eens over de ‘omgeving’, ‘maatschappij’ of ‘sociale factoren’ als iets dat van ‘buiten’ op de mensen afkomt. Het onderscheid dat de psychoanalyse het individu en de sociologie de maatschappij zou bestuderen, is problematisch. Het doet het voorkomen alsof individuen en de samenleving buiten elkaar om zouden bestaan. Freud (1930) heeft echter al benadrukt dat de sociale arrangementen die mensen met elkaar vormen druk en dwang uitoefenen op de intrapsychische verhoudingen. Maar bovendien hebben de samenleving en de relatie met de samenleving een innerlijk element: maatschappelijke processen (historische ontwikkelingen, sociale verhoudingen, publieke discussies) worden intrapsychisch gerepresenteerd. Net als andere objectrelaties worden het beeld van de samenleving en de relatie met de samenleving steeds weer in het web getrokken van grotendeels onbewuste intrapsychische betekenissen en belangen. De innerlijke representatie van de samenleving wordt tot expressie gebracht en oefent op haar beurt druk en dwang uit op de maatschappelijke verhoudingen.

Met twee voorbeelden zal ik laten zien dat afweermechanismen als splitsing en projectie vanuit de individuele binnenwereld voortkomen, maar dat ze tegelijkertijd van buitenaf worden beïnvloed door maatschappelijke processen en collectieve oriëntatieschema's die naar inhoud, tijd en plaats gebonden zijn en als zodanig het splitsen en projecteren kunnen dempen of juist verheviggen.

¶ *Splitsing en geweld*

Als de ontwikkeling van gehechtheidsveiligheid bij het kleine kind duurzaam wordt verstoord, wordt het zich ontwikkelende zelf geïnfiltreerd door een angstigende en vijandige buitenwereld en ontstaat een ‘oneigen zelf’ (Fonagy 1999; Fonagy e. a. 2002). Dit wezensvreemde zelf brengt in het kind en later in de volwassene hevige paniek, leegte, vijandigheid en verschrikking teweeg, en het zelfgevoel en de zelfcoherentie worden voortdurend ondermijnd. Onbewust kan de betrokkene eropuit zijn zich van het oneigen zelf te ontdoen door

het van binnen af te splitsen en op een extern object (persoon, groep, zaak) te projecteren. Het oneigen zelf is vervolgens illusionair te beheersen door het externe object te controleren, in het uiterste geval door het in de buitenwereld te vernietigen (Bateman en Fonagy 2004). Terroristische of door de staat georganiseerde haatcampagnes kunnen op dit onbewuste innerlijke proces inspeken. Van buitenaf aangestuurd door een campagne van belasting en ontmenselijking wordt de projectie van het oneigen zelf gericht op een bepaalde categorie mensen (bevolkingsgroep, etnisch-culturele groep, nationale staat, ideologisch blok, beschavingsgebied). In psychologisch opzicht is georganiseerd geweld naar die groepering functioneel als middel in de buitenwereld om zich van de bedreigende psychische binnenwereld te ontdoen: met de vernietiging van de slachtoffergroep is er onbewust de hoop en overtuiging voor eens en altijd van het oneigen zelf verlost te zijn. Voor de staat of terroristische organisaties is deze psychische gesteldheid functioneel om bepaalde doeleinden te realiseren (Gomperts 2005a). Een voorbeeld kan het bovenstaande verduidelijken.

Een zevendertigjarige ex-marinier heeft als lid van de speciale anti-terreurbrigade van het korps mariniers onder meer in Bosnië en Cambodja gediend en schoot, terug in Nederland, zijn ex-vrouw, haar broer en zijn voormalige schoonouders dood. Van buitenaf gezien lijken de context en daarmee de beoordeling van deze twee vormen van dodelijk geweld verschillend: in Bosnië en Cambodja gebeurde het op bevel van de Nederlandse staat (‘vredesactie’) en thuis kreeg de betrokkene er, uit naam van dezelfde Nederlandse staat, een gevangenisstraf voor van twintig jaar plus tbs met dwangverpleging (‘viervoudige moord’). In de binnenwereld van de marinier moet er echter ook iets zijn veranderd: hij kon thuis niet meer laten wat hij elders en op een ander tijdstip juist geacht werd te doen.

Ik ken de betrokkene niet en baseer mij op wat er door de rechtbank en de media over hem openbaar is gemaakt. Op basis daarvan heb ik niet de pretentie zijn psychische binnenwereld adequaat te kunnen beschrijven. Mijn beschrijving dient slechts als levensecht voorbeeld van de zienswijze die hierboven kort uiteengezet is.

Het Pieter Baan Centrum onderzocht de betrokkene. Het rapport spreekt over ‘een jeugd zonder affectie’ en ‘verlating en verstoting van betrokkene door zijn ouders en later met name de onveiligheid in de relatie met opa’.¹ Hij is grotendeels opgevoed bij zijn grootouders die als oorlogsslachtoffers uit Indië afkomstig waren.² Opa, ex-KNIL-militair, was gemarteld in een Jappenkamp. De opvoeding door opa zou hard, gedisciplineerd en gewelddadig zijn geweest. Ik veronderstel dat de traumatische onveiligheid in de primaire gehechtheidsrelaties (verstoting door zijn ouders, geweld van opa) heeft geleid

tot een stoornis in het proces om tot innerlijke voorstellingen van psychische processen te komen (geblokkeerd mentaliseren).

Veilige gehechtheid maakt de aandacht vrij die het kind nodig heeft voor de ontwikkeling van mentaliserend vermogen. Ten minste één primaire verzorger moet goed genoeg in staat zijn om het kind te zien en te begrijpen in termen van diens innerlijke psychische toestanden (impulsen, behoeftes, gevoelens, motieven) en dit aan het kind terug te geven. Hoe moeten we ons het psychisch functioneren voorstellen als mentaliseren niet of onvoldoende tot ontwikkeling is gekomen? Ter verduidelijking hiervan wordt teruggegrepen op wat men meent te weten van de innerlijke wereld van een kind tot ongeveer drie jaar, als mentaliseren nog niet bestaat en de innerlijke wereld dus nog niet als innerlijk wordt ervaren (Fonagy & Target 1996; Target & Fonagy 1996). In de 'letterlijke manier' van functioneren worden innerlijke, psychische toestanden gelijkgesteld aan gebeurtenissen in de externe fysieke wereld. Hoe iets lijkt, staat gelijk aan hoe iets is, 'alsof' en 'echt' worden niet onderscheiden; er bestaan geen alternatieve visies op de werkelijkheid. Later ontstaat ook de 'alsof-manier' en gaat het kleine kind ervan uit dat gedachten, gevoelens, fantasie en spel geen relatie hebben met de externe realiteit en er dus ook geen consequenties voor hebben. Als het kind tijdelijk het alsof-karakter van spel verliest, schiet het terug in de letterlijke manier van functioneren. Het spel en de fantasie worden dan te echt en te bedreigend waardoor het spelen en fantaseren stopt. Als door een wisselwerking van genetische factoren, een duurzaam gebrek aan afstemming in de primaire relaties en/of de desorganiserende werking van trauma's de ontwikkeling van mentaliserend vermogen blokkeert, blijft het kind en later de volwassene heen en weer gaan tussen de letterlijke manier en de alsof-manier van psychisch functioneren. Dat betekent niet dat de betrokkene noodzakelijkerwijs een psychiatrisch ziektebeeld vertoont of er zelf onder lijdt. De ex-marinier bijvoorbeeld kan juist in de krijgsmacht een vorm van aanpassing hebben gevonden waarin psychiatrische symptomatologie onzichtbaar bleef. Ik citeer uit het rapport van het Pieter Baan Centrum:

«In wezen vormde de krijgsmacht [...] een alternatief gezinssysteem dat hem door het sterke normen-en-waardenstelsel lange tijd de grenzen heeft geboden die hij van binnenuit geneigd was te gaan overschrijden.»

De krijgsmacht bood een strikte hiërarchie en toewijzing van taken. Bovendien werd hij getraind in een militaristische houding waaraan een vorm van geblokkeerd mentaliseren inherent kan zijn. In de gevechtstraining kon hij voortdurend met geweld in de weer zijn en het in Bosnië en Cambodja daadwerkelijk ten uitvoer brengen. Het door de staat voorgeschreven massale groeps geweld kan onbewust functioneel zijn geweest als extern vehikel om het in de vijand geprojecteerde oneigen zelf (illusio-nair) te vernietigen. In de letterlijke manier van functioneren wordt de

ander uit lijfsbehoud gedood; in de alsof-manier gebeurt dat zonder dat het innerlijk impact heeft (dissociatie).

Georganiseerd geweld is lokaal, temporeel en sociaal gecompartmentaliseerd: het vindt op bepaalde locaties en tijden plaats en ten aanzien van bepaalde (categorieën) mensen en daarbuiten niet (De Swaan 2001). Terug in Nederland vermoordde de ex-marinier zijn voormalige vrouw, haar broer en ouders. Met deze viervoudige moord werd hij van een soldaat op vredesmissie een 'gewone' moordenaar. Wat kan er zijn gebeurd waardoor de compartimentalisering werd doorbroken? Ik veronderstel dat een situatie van extreme persoonlijke vernedering daar debet aan is geweest.

De ex-marinier heeft bij zijn vriendin geslapen. De volgende ochtend rijdt hij naar het huis waar hij tot voor kort met zijn ex-vrouw heeft gewoond om zijn uniform op te halen. Hij wil het 's middags dragen bij de onthulling van een monument voor Nederlandse soldaten die bij vredesmissies zijn omgekomen. Bij zijn voormalige woning gekomen, ziet hij dat de tuinornamenten zijn verdwenen en door het raam dat de woonkamer overhoop is gehaald. Hij wil naar binnen, maar het slot op de voordeur is veranderd. Hij weet meteen: zijn ex en schoonfamilie zijn geweest, ze hebben spullen weggehaald en een ander slot op de deur gezet.³

Wat zijn de gevolgen als er in zo'n situatie van intense vernedering sprake is van onvoldoende mentaliseren? In de letterlijke manier van functioneren bestaat geen relativering; vernedering en schaamte worden letterlijk als vernietigend ervaren. Fonagy (Fonagy e.a. 2002; Bateman & Fonagy 2004) beschrijft deze toestand als 'trigger' van geweld en spreekt in navolging van Gilligan (1997) van 'Ik-vernietigende schaamte'. De gewelddaad is een wanhopige poging de zelfstructuur en identiteit voor vernietiging te behoeden. Degene die als oorzaak van de vernedering wordt gezien, wordt vermoord en heeft dus zelf ongeweten de fatale loop van de gebeurtenissen in gang gezet. In de letterlijke manier van functioneren is de viervoudige moord een commandoactie.

De operatie voltrekt zich in ijltempo en in volledig gevechtstenuue van de antiterreurbrigade van het korps mariniers: zwarte brandwerende overall, kogelwerend vest, zwarte bivakmuts, automatisch geweer en pistool. Hij trapt de deur in van de ouderlijke woning van zijn ex-vriendin en schiet haar en twee van haar familieleden door het hoofd. Een buurman hoort de 'plop'geluiden. Enkele minuten later doodt hij onder dierlijk geschreeuw in de drukke fitnesszaal van de sportschool zijn schoonvader. In de alsof-manier van functioneren gebeurt dit alles zonder innerlijke

impact: hij ziet de slachtoffers in zwart-witbeelden en als silhouetten, en heeft er verder geen herinnering aan.⁴

De moderne oorlogsvoering slaagt er steeds beter in om compartimentalisering (die bij de meeste soldaten niet uit de psychische binnenwereld voortkomt) extrapsychisch met technologische middelen te bewerkstellingen. Zo rijden Amerikaanse soldaten in Irak en Afghanistan in zwaar gepantserde, vensterloze voertuigen waarin het visuele contact met de buitenwereld beperkt is tot een beeldscherm en uit koptelefoons keihard westerse muziek klinkt. Bij de luchtmacht en marine is er nog de fysieke afstand die het oorlogsbedrijf tot een videospelletje maakt. Bovendien, benadrukt De Swaan (2001), is een georganiseerde massale geweldscampagne alleen metterdaad te volvoeren als de leden van de beoogde slachtoffergroep ook bij het grote publiek affectief en sociaal worden geïsoleerd van de rest van de mensen. Daarvoor worden zij tot mikpunt gemaakt van een campagne waarin angst, haat en weerzin jegens de leden van die groep worden ingeprent. Een van generatie op generatie overgedragen impliciete afkeer van een bepaalde categorie mensen kan een proces van desidentificatie ten aanzien van die groep vergemakkelijken en in de uiterste consequentie de effectiviteit van een campagne van georganiseerd massaal geweld vergroten of de resultaten ervan doen vergoelijken.

Racisme is in moderne samenlevingen historisch en sociaal zwaar beladen. Vrees voor discriminatie, gevoeligheid voor etnisch-culturele verschillen en de omzichtigheid in de omgang met die verschillen zijn groot. Onder wat voor omstandigheden doet racistisch gedrag zich soms toch voor? In analogie met 'Ik-vernietigende schaamte' als 'trigger' van geweld, veronderstel ik dat het om situaties gaat waarin het zelfgevoel en de zelfcoherentie acuut worden bedreigd. Om implosie van het zelf te voorkomen maakt de betrokkene de noodsprong waarin hij de ander van diens zelf, persoon en individualiteit ontdoet. De ander wordt tot groepsexemplaar gemaakt en als zodanig bezet met projecties die sociaal-historisch en transgenerationeel met betrekking tot die groepscategorie zijn overgeleverd en klaar liggen in het impliciete geheugensysteem ('vuile jood', 'vuile nikker', 'vuile flikker', 'vuile Turk', 'kut-Marokkaan'). Eigen zelfverlies (vernietigingsangst) is afgewend door het van binnen af te splitsen en in de ander te projecteren. Zonder dat er sprake hoeft te zijn van een borderlineorganisatie, doen zich er verschijnselen van voor: racisme is een borderlinefenomeen.

¶ *Splitsing en migratie*

Als gevolg van het koloniale verleden, arbeidsmigratie of vlucht voor maatschappelijk geweld leven in Nederland groepen mensen die voorheen duizenden kilometers van elkaar verwijderd waren dicht bij elkaar. Nieuwkomers

worden soms geconfronteerd met moeilijkheden (in zichzelf en met anderen) die zijn te beschouwen als psychisch probleem. Ik bestudeerde vijfendertig patiënten, allen migranten van de eerste of tweede generatie uit een etnisch-culturele minderheid, die bij het Nederlands Psychoanalytisch Instituut in psychoanalytische behandeling zijn of zijn geweest (Gomperts 2005b). Veel van hen hebben binnen één, twee generaties een grote culturele afstand overbrugd. Een innerlijke tendens tot splitsen kan van buitenaf zijn versterkt door de geografische en etnisch-culturele afstand die aan migratie en vlucht eigen is. Een patiënte formuleert het aldus: 'Mijn grootste probleem is: je leeft in twee werelden. Thuis en buitenshuis. Het is alsof er een knopje omgaat.' De ene wereld kan worden gebruikt voor de afweer van de andere. Innerlijke confrontaties worden dan vermeden en de psychologische ontwikkeling stagneert. In het verhaal van een patiënte valt bijvoorbeeld op hoe zij voortdurend heen en weer gaat tussen twee gepolariseerde innerlijke voorstellingen — die van de Nederlandse cultuur en samenleving en die van haar moederland. In deze van elkaar afgesplitste voorstellingen worden beide samenlevingen beurtelings geïdealiseerd en gedevalueerd.

Patiënte kan de twee werelden niet bij elkaar brengen en voelt zich nergens thuis: 'Dat staat me zo tegen hier, dat iedereen zo materialistisch bezig is, met zijn nieuwe keuken en badkamer. Als ik tien minuten in Amsterdam op de bus wacht, denk ik: wat een idioten allemaal. Zo wil ik niet leven.' En even later zegt ze: 'Daar is het een warme deken die over je heen wordt geslagen. Ik ben daar heel anders, veel opener, veel socialer.'

Maar anderzijds zegt dezelfde patiënte: 'Het is er barbaars, een rare wereld die ik niet begrijp. Ik viel tegen iemand aan en je wordt gewoon meteen bedreigd: «Ik breek je botten!», schelden. Je krijg er totaal geen respect, roddelen, verhalen vertellen die helemaal niet waar zijn. Belachelijk. Liegen, alles mooier maken. Voor mij is de keus gemakkelijk: ik voel me Nederlander. Hier is meer nuchterheid.'

Even later zegt ze echter: 'Daarginds is het veel gastvrijer. Hier is het gierig. Daar wordt, als je op bezoek komt, alles uit de kast gehaald. Hier krijg je één koekje bij de thee.'

Een andere manier van splitsen is dat de patiënt zich van alle positieve identificaties met het land van herkomst ontdoet en zich volledig vereenzelvigd met de westerse verhoudingen en idealen. Een patiënte vertelt: 'Op een gegeven moment ben ik gaan studeren, toen koos ik helemaal voor het Nederlandse en alles wat met m'n achtergrond te maken te maken had, heb ik achterwege gelaten.' In het volgende voorbeeld is er sprake van desidentificatie met de traditionele man-vrouwrelatie en hyperidentificatie met het ideaal van de autonome westerse vrouw. De therapeute vertelt:

«Patiënte had een enorme aversie tegen sleur, regels, dwang, dubbele moraal, ze wilde alle vrijheid hebben, veel actie, veel relaties en veel heftigheid. Vanuit haar verzet tegen dwang en onderdrukking had ze een enorme benauwenis als vrouw en in relaties. Ook in de therapie was er een grote gevoeligheid voor dwang en onderwerping. Ik werd er voortdurend op gespot of ik wel zelfstandig was en niet bij wijze van spreken drie passen achter mijn man aanliep. Ze was in de therapie heel bang zich vast te moeten leggen en iets van mij te moeten. Vanwege haar werktijden moest ze vaak afzeggen. Ik heb me verbaasd over het gemak waarmee ze dat deed. Ik heb wel geprobeerd daarvan iets te bespreken, maar als er tussen haar en mij iets van een onbewust samenspel was, dan was het de ongeschreven regel dat zij bepaalde dat ik absoluut geen regels mocht stellen. Ik moest voor haar het ideaal zijn van de vrije vrouw in een tolerante samenleving.»

In een andere vorm van splitsen slaat een positieve identificatie met zowel de eigen herkomst als met de Nederlandse cultuur en samenleving om in het tegendeel. Door machteloze woede op de eigen ouders én op de Nederlandse samenleving kan de patiënt zich ontgoocheld en minachtend van beide afwenden. Ik citeer:

«M'n vader is door al dat harde werken lichamelijk een wrak. Hij zit de hele dag thuis, is bot en drinkt. Maar wat ik het ergste vind, is dat hij zich hier al die jaren als minkukel heeft laten gebruiken. Ik heb gestudeerd, maar moet onder mijn niveau werken. In wezen ben je niet echt welkom hier. Ik ben het zat. Dat krijg ik mijn hoofd niet uit. Het is niet dat ik zelfmoord ga plegen, maar ik weet mijn tijd niet door te komen.»

Desidentificatie ten aanzien van zowel de eigen ouders als de Nederlandse cultuur en samenleving kan een voedingsbodem zijn voor een depressief narcistisch isolement. Vanuit die dubbele desidentificatie kan er ook een andere mogelijkheid zijn: radicalisering. Er vindt dan alsnog identificatie plaats, maar dan zonder dat er echte mensen aan te pas hoeven te komen, bijvoorbeeld via internet met religieus-fundamentalistische en etnisch-nationalistische ideologieën en leiders. Aanwijzingen voor deze route deden zich bij de onderzochte patiënten niet voor.

¶ *Slotopmerkingen*

Maatschappelijke processen worden innerlijk gerepresenteerd. Het beeld van de samenleving en van de relatie met de samenleving maakt deel uit van de innerlijke dynamiek van onbewuste betekenissen en belangen. Wezensvreemde introjecten kunnen worden afgesplitst, geëxternaliseerd en in

bepaalde categorieën mensen geprojecteerd in de hoop dat ze daarmee te controleren zijn en in het uiterste geval te vernietigen. Terroristische of door de staat georganiseerde haat- en geweldcampagnes kunnen onbewust inspe- len op de innerlijke noodzaak tot splitsen, externaliseren en projecteren. In samenhang met migratieprocessen (tussen landen en ook binnen samen- levingen) kunnen gepolariseerde innerlijke deelrepresentaties afwisselend idealiserend en devaluerend worden geprojecteerd in uiteenlopende samen- levingen, groepen en culturen, opdat intense innerlijke ambivalenties niet beseft en gevoeld worden. De tendens tot splitsing, externalisering en projec- tie kan individuele urgentie hebben, maar wordt tegelijkertijd ook van bui- tenaf aangereikt (en versterkt of verzwakt) door maatschappelijke processen en oriëntatieschema's die tijd- en plaatsgebonden zijn. In de samenleving geprojecteerde afgesplitste innerlijke constellaties oefenen druk en dwang uit op de verhoudingen in en tussen samenlevingen. Naarmate het hierbij sterker om regressieve en primitieve krachten gaat, worden mensen en ook groepen mensen meer uiteengedreven en raken zij sterker vervreemd van hun beschouwelijke en meevoelende kant.

Literatuur

- BATEMAN, A. & FONAGY, P. (2004). *Psychotherapy for borderline personality disorder — Mentalization-based treatment*. Oxford: Oxford University Press.
- FONAGY, P. & TARGET, M. (1996). Playing with reality: I. Theory of mind and the normal development of psychic reality. *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 217-233.
- FONAGY, P. (1999). Male perpetrators of violence against women: an attachment theory perspective. *Journal of Applied Psychoanalytic Studies*, 1, 7-27.
- FONAGY, P., GERGELY, G., JURIST, E.L. & TARGET, M. (2002). *Affect regulation, mentalization and the development of the self*. New York: Other Press.
- FREUD, S. (1930). Het onbehagen in de cultuur. *Sigmund Freud Nederlandse Editie: Cultuur en Religie* 3 (p. 85-173). Meppel/Amsterdam: Boom.
- GILLIGAN, J. (1997). *Violence: our deadliest epidemic and its causes*. New York: Grosset/Putnam.
- GOMPERTS, W. J. (2005a). Het psychisch vermogen tot georganiseerd massaal geweld. *Medische Antropologie*, 17, 181-191.
- GOMPERTS, W. J. (2005b). Herkenning en verschil. Psychoanalytische psychotherapie bij migranten en vluchtelingen. *Maandblad Geestelijke volksgezondheid*, 60, 681-702.
- SWAAN, A. DE (2001). Dyscivilization, mass extermination and the state. *Theory, Culture and Society*, 18, 265-276.
- TARGET, M. & FONAGY, P. (1996). Playing with reality: II. The development of psychic reality from a theoretical perspective. *International Journal of Psychoanalysis*, 77, 459-479.

Noten

- 1 Rechtbank Maastricht — 23 juli 2004,
http://www.blikopdewereld.nl/rechters%20en%20deskundigen/inhoudsopgave_paul_s.htm
- 2 *Oorlogsveteranen in de polder*.
KRO-televisie, 24 november 2004.
- 3 *Oorlogsveteranen in de polder*.
KRO-televisie, 24 november 2004.
- 4 *De Volkskrant*, 9 juli 2004; *NRC Handelsblad*, 9 juli 2004; *De Telegraaf*, 22 juli 2004.